

РЕЦЕНЗІЇ

Україна модерна. — Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. — К.: Критика, 2009. — 353 с.

Черговий випуск одного з провідних українських гуманітарних часописів «Україна модерна» присвячено проблемі пам'яті як соціокультурному феномену. Основну частину опублікованих у книжці матеріалів становлять тексти доповідей, виголошених на міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять», що відбулася 5–6 грудня 2008 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Співорганізаторами заходу були посольства Польщі та Франції в Україні.

Як слушно зазначають у передмові до видання редактори часопису, ми живемо у часі моди на пам'ять. У ХХ ст. пам'ять вийшла поза рамки вузького розуміння її як фізіологічно зумовленої властивості індивідуального людського розуму (що в такій своїй якості цікавила передусім фізіологів) і перетворилася на властивість соціальних груп та цілих суспільств, котрі теж здатні пам'ятати й забувати. Хоча, як видається, особлива актуальність та модність студій над пам'яттю визначається ширшими можливостями маніпулювати її вмістом на рівні колективу, ніж тоді, коли пам'ять була привілеєм окремої особистості. Не дарма редактори так обережно ставляться до вибору саме цієї теми: «Ризикнувши присвятити число [...] темі пам'яті, ми прагнули показати *можливість дискусії* у цій ділянці гуманітарних наук». Утім, ризик себе виправдав.

Найперше, що впадає у вічі, це контрверсійність досліджень пам'яті. На обкладинку числа винесено оригінальні назви означень, які побутують у різних національних історіографіях: «memory studies», «lieu de mémoire», «Erinnerungsorte», «pamięć historyczna», «историческая память»¹. Примітно, що немає лише українського відповідника, очевидно, через цілковиту його

¹ Англійське «memory studies» можна перекласти як «студії над пам'яттю». Обґрунтування французького «lieu de mémoire» як «обшарів пам'яті» див. у рецензованому числі «України модерної». Німецьке «Erinnerungsorte» можна перекласти як «пам'ятні місця». Ширше про західну традицію дослідження пам'яті див., напр.: *Confino A.* Collective memory and cultural history: Problems of method // *American Historical Review*. — 1997. — Vol.102. — №5. — P.1386–1412; *Crane S.* Writing the individual back into collective memory // *Ibid.* — 1997. — Vol.102. — №5. — P.1372–1385; *Olick J., Robbins J.* Social memory studies: From «Collective memory» to the historical sociology of mnemonic practices // *Annual Review of Sociology*. — 1998. — Vol.24. — P.105–140; *Ollila A.* Introduction: History as memory and memory as history // *Historical perspectives on memory*. — Helsinki, 1999. — P.7–18; *Kansteiner W.* Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies // *History and Theory*. — 2002. — Vol.41. — May. — P.179–197 та ін.

неусталеність та відсутність у вітчизняній науці розробленого категоріального апарату, але він десь би мав наближатися до польського чи російського візаві – «історична пам'ять». Спостерігаємо тут певну закономірність: якщо англійське, французьке, німецьке означення охоплюють найширші види та прояви пам'яті, то у слов'янській іпостасі пам'ять редуковано до її історичного складника. При тому, що у західній науковій думці «історична пам'ять» стала навіть не першим винаходом – її попередницею і зачинателькою так званого «метогу боом'а» була «колективна пам'ять», постульована та обґрунтована у працях французького соціолога Мориса Гальбвакса (Альбвакса). Прикро, але в більшості сучасних українських досліджень не йдеться ані про колективну пам'ять, ані про соціальну пам'ять, ані про культурну пам'ять, тим паче про нюанси, які вирізняють їх одна від одної, чи історіографічні традиції, які за ними стоять.

Тяжіння до історичної пам'яті помітне і в авторів видання, хоча їх склад цілком міжнародний, не обмежений представниками новопосталих посткомуністичних країн. Традиційно відкриває число рубрика «Форум», учасники якої – Ева Доманська, Бенедикт Гаузер, Боґуміл Косс-Євсевіцький, Юлія Зерній, Ендрю Берґерсон, Йоханан Петровський-Штерн, Гаральд Біндер, Ольга Острійчук, Ур Унгюр, Тетяна Журженко, Віржиліу Бирладяну, Людмила Кожокарі, Ален Блюм – дають відповіді на питання, в якому співвідношенні в роботі науковця перебувають деконструкція, конструкція та реконструкція пам'яті, чи можливий аналіз «не-неціональної» пам'яті та чи не провокують актуальність проблем пам'яті у суспільстві самі суспільствознавці, постійно запитуючи респондентів про присутність минулого. Серед відповідей хочеться виділити дописи Еви Доманської, яка вписує дослідження пам'яті в ширшу перспективу сучасного постгуманізму та «не-антропоцентричної» гуманітаристики (напрями, практично невідомі в Україні); Боґуміла Косс-Євсевіцького, котрий наводить цікаві приклади не-національної колективної пам'яті; Ура Унгюра, який, попри поширений політкоректний заклик до діалогу між різними пам'ятями, визнає неминучість їх війни, адже завжди певні групи увічнюватимуть спогади та оповіді, котрі ображатимуть інші групи. Єдине, у чому погоджується більшість учасників «Форуму», це те, що науковець має бути осторонь інструментального використання історії. Проте, як це зробити на практиці – питання залишається відкритим.

Для мене текстом, який найочевидніше оголює проблеми та упущення сучасних українських досліджень щодо пам'яті, стала стаття Жоржа Мінка «Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті», в якій автор окреслює механізми реактивізації пам'яті та стратегії історизації, що їх застосовують політичні гравці для досягнення власних цілей. Водночас Ж.Мінк переосмислює три вже наявні у французькій науці парадигми дослідження пам'яті: нормативна парадигма Поля Рікера, соціальні рамки продукування пам'яті Мориса Гальбвакса (Альбвакса) та «місця пам'яті» (чи то пак – «обшари пам'яті») П'єра Нора. Попри високий аналітичний рівень статті, маю сумніви, чи вона

знайде відгук в українського читача. А все тому, що вітчизняній історіографії хронічно бракує підставових, класичних текстів із цього напряму досліджень. Як можна критикувати чи погоджуватися з Ж.Мінком, не маючи перекладів праць П.Рікера, М.Гальбвакса (Альбвакса) або П.Нора (про які він згадує) чи, приміром, Яна Асмана (якого автор оминає). Загалом, це стосується й решти матеріалів цього числа «України модерної», яким елементарно бракує відповідного контексту та супроводу в сучасному полі української гуманітаристики, хоча це у жодній мірі не можна ставити на карб редакторам та авторам часопису. Українським науковцям, що дискутують над проблемами пам'ятання, забування та примирення, слід серйозно замислитися над відсутністю у вітчизняній гуманітаристиці усталеного категоріального апарату й теоретичного підґрунтя, які б забезпечили фахову та неупереджену розмову. Українці тут очевидно поступаються полякам та росіянам, які мають практично всі основні переклади класиків «історії пам'яті».

Проблема утилітарної складової колективної пам'яті червоною ниткою проходить крізь усі статті числа. Складається хибне враження, що групова пам'ять не може існувати сама по собі без того, щоби хтось її не використовував собі на догоду: чи то в конструюванні/зміцненні певної національної ідентичності, чи у здобутті сьогочасних політичних дивідендів, чи для вибудовування стосунків із сусідами – усе те, що зазвичай означають як «історична політика», «політика пам'яті» чи «політика ідентичності». Більшість дослідників дотримується поділу цього «утилітаризму» на «добрий» і «поганий». Перший використовується для раціонального, наукового обговорення болючих точок пам'яті (у контексті Центрально-Східної Європи – передусім між різними націями про спільне минуле²), другий – безвідповідальними політиками для власних інтересів.

Приміром, Роберт Траба у своїй статті про пам'ятання в Центрально-Східній Європі вводить метафору «другого боку пам'яті», закликаючи як до критичного аналізу різних форм історичної політики, так і до пошуку балансу між різними методологічними підходами до минулого. Інші аспекти історичної політики розглядає Александр Смоляр, який наводить приклади свідомих маніпуляцій політиків навколо минувшини, добираючи їх як з історії посткомуністичних країн, так і Західної Європи. Суттєво, наприклад, що автор пише про польські дебати про пам'ять не лише в контексті її комуністичного минулого, але й зважаючи на суперечності, які виникли після вступу до ЄС та необхідності узгодити свою національну пам'ять з європейськими положеннями. Тут у А.Смоляра звучить важлива теза, про яку, захоплені конструктивізмом «історичної політики», часто забувають, – у країнах Східної та Західної Європи різниться реальний досвід одних і тих самих історичних подій (приміром, Другої світової війни), а не лише нав'язувана / реактивована пам'ять про них.

² Цікаво, що у контексті Західної Європи початково обговорення болючих спогадів, що відбувалося передусім серед жертв голокосту, теж використовувалося для примирення, але не однієї нації з іншою, а для подолання індивідуального травматичного досвіду, що не передбачало, однак, прощення винуватцям. Про окремі аспекти голокосту та пам'яті йдеться у статті Ф.Анкерсмита, уміщеній у цьому ж випуску «України модерної».

Анджей Новак у статті «Історик на полі битви за пам'ять» закликає не поспішати відмовлятися від вивчення національної пам'яті на угоду її видам, витісненим на маргінес (гендерній пам'яті, пам'яті меншин тощо), адже нація та національна ідентичність залишається важливою й затребуваною для мільйонів людей. Інший значущий заклик історика – замислитися про засади функціонування колективної пам'яті на індивідуальному рівні.

Остання фраза Новакової статті: «Остаточне узгодження пам'яті можливе лише на цвинтарі», – стає лейтмотивом дописів, об'єднаних у рубриці «Пам'ять поєднання і розділення». Зокрема, ідеться про статті Данієлі Розенберг про франкістське минуле у сучасній Іспанії; Бенжамена Стора про вплив пам'яті про Алжирську війну на «лихоманку ідентичностей» у Франції; Гжегожа Мотики про Другу світову війну в польсько-українських історичних дискусіях; Катрин Гусеф про суперечливу пам'ять щодо «обмінів» польського та українського населення під час встановлення повоєнного польсько-радянського кордону. Завершує рубрику есей Єжи Єдлицького «Поєднання? Але кого з ким?». Автор розмірковує над вельми важливим питанням доцільності офіційних та врочистих актів вибачення і прощення, що зазвичай відбуваються між двома націями на найвищому державному рівні – той рецепт примирення пам'ятей, який сьогодні часто пропонують і Україні. Цілком слушно він закликає задуматися над наслідками таких «символічних перепросин» – ті, хто готові вибачитися та вибачати, і так не потребують актів визнання провини, в інших же випадках це провокує односторонній процес зверхнього прощення без тягаря власної провини.

У рубриці «Советські спадщини та постсоветські практики» вміщено статтю Барбари Шацької, яка на основі соціологічних опитувань дослідила зміни у ставленні до польського минулого після 1989 р. Допис можна сміливо порекомендувати широким колам читачів, адже він цікавий тим, що чи не єдиний у числі (окрім хіба що перекладного тексту Ф.Анкерсмита, але про це нижче) оминає вузькі рамки «політики пам'яті» й окреслює ширшу перспективу її функціонування – пам'ять як конструювання локальної спільноти (на рівні родини, села, містечка тощо); посилення чуттєвості у сприйнятті історичного (тривимірні експозиції музеїв, де минуле можна «бачити, чути, торкатися, куштувати»); комерціалізація пам'яті (створення фірм з історією, давньою репутацією, традиційними рецептами і технологіями, що використовується суто для рекламних цілей та ринкових потреб) тощо.

Про радянські й пострадянські парадокси пишуть Микола Рябчук у статті, присвяченій «постсоветській шизофренії» як явищу суспільної амбівалентності в Україні та Білорусії; Паскаль Бонар – як пам'ять про радянське минуле впливає на моделі етнічної класифікації у Латвії; Андрій Портнов – про «Велику Вітчизняну війну» в політиках пам'яті Білорусії, Молдови та України. Зокрема, останній засобами компаративного аналізу простежує пошук моделей політичної нації та громадянської ідентичності у трьох згаданих країнах, що відбувається у тому числі й через різної інтенсивності «ресовєтизацію».

У контексті обраної теми числа дещо осібною виглядає стаття Володимира Кулика «Роль українського медійного дискурсу в творенні національної ідентичності». Безпосередньо не заторкуючи питання пам'яті, дослідник, утім, пропонує одне з пояснень суперечливості українсько-російського діалогу: «Українська ідентичність немовби розчиняється в російській чи східнослов'янській/пострадянській», іншими словами – бракує ефекту відсторонення, відчуження, відсепарування, без якого неможливо вести діалог як такий.

Окремої розмови потребує вміщене у випуску обговорення книжки Омера Бартова «Забуті. Зникомі сліди єврейської Галичини в нинішній Україні» (2007 р.), в якому взяли участь Тарик Циріл Амар, Кристіан Ганцер, Мирослав Шкандрій, Анна Вероніка Вендлєнд, Ілля Герасимов та сам Омер Бартов. У книжці автор засуджує українців, які, формуючи мононаціональний наратив, занедбали єврейські «місця пам'яті» в Галичині. Очікується, що книжка О.Бартова спровокує в Україні таку ж громадську дискусію, що її спричинила праця Яна Томаша Гросса «Сусіди» – у Польщі. Мабуть, саме на суспільний розголос і розраховують видавці, адже за кілька місяців після дискусії в «Україні модерній» з'явився й український переклад праці О.Бартова, щоправда під дещо зміненою назвою – «Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні» (2010 р.). Як зазначає рецензент перекладного видання Вадим Дивнич, «у нашому розколотому на “дві (чи двадцять дві) України” соціумі [...] будь-яку найінтелектуальнішу “провокацію”, придатну для поборювання воріженьків, вдячно сприймуть по один бік міжукраїнського кордону й гнівно затаврують по інший, неминуче надавши їй щонайбрутальнішого політичного виміру»³. Утім, як на мене, це ще занадто оптимістичний прогноз. Книжка взагалі ризикує залишитися непоміченою жодною стороною, які дотримуватимуться зручної мовчанки, ставши надбанням лише вузького кола фахівців-науковців. Адже єврейські теми не викликають в українців такого емоційного резонансу, як у вихованому на синдромі провини за голокост західному суспільстві. Та й чи турбували б такою ж мірою самих західних авторів «зникомі сліди» кримських татар, вірменів, поляків, росіян в Україні?..

Насамкінець про започатковану редакторами рубрику «Небезстороння думка», в якій заплановано публікувати тексти найвідоміших західних інтелектуалів щодо різних методологічних проблем. У цьому числі пощастило Франкліну Анкерсміту. Слово «пощастило» вживаю без іронії, адже мало того, що це перша його праця, перекладена українською, та ще й зроблено це цілком фахово й адекватно (переклад Володимира Склокіна й Ірини Ребрової). «Постмодерністська “приватизація” минулого» Ф.Анкерсміта (текст уперше опубліковано 1996 р.) порушує проблему «пам'яті» як ключового поняття постмодерністської історичної свідомості. Поміщуючи сучасну історію та історієписання між двома крайнощами приватизації минулого – свідченнями та комеморацією, автор пророкує поступовий розпад історії як

³ Критика. – 2010. – Ч.9/10. – С.10.

дисципліни та побільшення толерування присутності самих істориків в їхніх працях. Текст Ф. Анкерсміта, написаний у доброму стилі та ясною мовою з глибокими синтетичними висновками, міг би слугувати стимулом до переосмислення постмодернізму в українській гуманітаристиці, де останній використовується передусім як засіб «навішувати ярлики» на наукових опонентів. Уважне прочитання переконає, що Ф. Анкерсміт та «анкерсмітівщина» – це цілком різні явища, про що часто забувають чи й не знають. Переклад супроводжується ґрунтовною вступною статтею Володимира Склокіна про інтелектуальну біографію цього нідерландського теоретика історії.

Попри високий аналітичний рівень статей, уміщених у цьому числі «України модерної», захоплення «історичною пам'яттю» та «політизацією історії» робить його нерепрезентативним стосовно студій над пам'яттю у цілому, хоча вельми актуальним у ситуації, що склалася у пострадянських країнах. Мабуть, «політика пам'яті» ще довго залишатиметься пріоритетною для гуманітаріїв, про що свідчить постійна реактуалізація цієї теми на чергових конференціях і наукових зустрічах. Для прикладу назвемо хоча б останній у часі захід – міжнародну конференцію «Пам'ять як поле змагань у польсько-російсько-українському трикутнику» (назву для якої запозичено в рецензованого випуску «України модерної»), що відбулася 3–4 листопада 2010 р. у Києві (співорганізатори – видання «Україна модерна», «Ab impenio», Фонд імені Гайнріха Белля в Україні та посольство Республіки Польща в Україні).

Загалом, у ситуації політичної моди на вибачення/примирення, у ситуації, коли діалог (полілог) пам'ятей – це нав'язана форма інтелектуально вишуканої політкоректності, залишається лише закликати українського дослідника, позбавленого якісних перекладів і теоретично-концептуальних розробок, утриматися від звуження студій над пам'яттю до політичної кон'юнктури та державницької риторики.

Н.О.Лаас (Київ)